

VERSLAG

Vergadering:	Raad, nr. 757
Datum en tijd:	15 februari 2024, 10.15 uur
Plaats:	SER-kantoor, Den Haag
Aanwezig:	
De (plv) Leden:	Thijssen (waarnemend voorzitter), Ait Abderrahman, Arends, De Boer, Den Boer, Elzinga, Gerbrandy, Van Gestel, Ghorashi, De Groot, Van der Ham, Hasekamp, Helder, Van den Heuvel, Van Holstein, Hoogstraaten, Jong, Louwaars, Van der Meulen, Nijpels, Pape, Peek-Vissers, Piersma, Rietbergen, Termeer, Van der Veen, Van Veldhuizen, Visser, Van Weegberg, Ter Weel, Weurding
Genodigden agendapunt 3:	Van der Beek (o.a. trekker Versnellingsprogramma Digitalisering en Technologie binnen het Groenpact), Janssen (koninklijke VHG en bestuurder Colland Arbeidsmarkt), Van Leerdam (netwerkregisseur Sectortafel Agri & Food, regio Zwolle), Moons (voorzitter college van bestuur Yuverta), Schoustra (directeur Seednl)
Genodigden podcast:	Boogaard, Kluiters
Secretariaat:	
Algemeen:	Prins (algemeen directeur), Holtzer (waarnemend directiesecretaris), Van Selm (directeur beleid), Van Driel (secretaresse), Hartgring, In 't Veld, Veldhuizen (audiovisuele ondersteuning), Dirven (notulist)
Rapporteurs tafels:	Bernardt, Devreese Kemper, Molenkamp, Odé (agendapunt 3) Bernardt, Van Hal, Van der Linden, Plaisier, Scheper (agendapunt 4)

---

1. Opening en mededelingen

Mevrouw *Thijssen*, voorzitter, opent de vergadering met een woord van welkom. Mevrouw Thijssen is waarnemend voorzitter wegens de verhindering van de heer Putter in verband met diens informateurschap.

Podcast

Vandaag lopen de podcastmakers van onze podcast *Impact in de polder*, Marnix Boogaard en Marnix Kluiters, rond tijdens de raadsvergadering. Ze maken opnames voorafgaand en na afloop van de raad, maar dit zijn geen inhoudelijke opnames. Een impressie hiervan zal te horen zijn in de aflevering die de laatste maandag van de maand maart wordt gelanceerd.

Agenda

De agenda wordt vastgesteld. Vanwege het openbare karakter worden plenaire vergaderingen gestreamd. Zie hiervoor de volgende link:

<https://www.youtube.com/watch?v=iid8G3dWJHc>.

De vergadering wordt ondersteund met behulp van een PowerPointpresentatie. De informatie hieruit wordt verwerkt in de verslaglegging.

2. Vaststelling verslag Raad 25 januari jl. (conceptverslag R/3067)

Het verslag wordt ongewijzigd vastgesteld met dank aan de notulist, de heer Dirven. Het verslag geeft evenmin aanleiding tot verdere opmerkingen.

3. Tussentijdse bespreking van *Transitie naar een groenblauwe arbeidsmarkt* (voorlegger en notitie met voorbereiding dialoogtafels R/3068)

De voorlegger en een notitie met achtergrondinformatie en concrete vragen bij vijf thema's uit de adviesvoorbereiding is op de SER-website geplaatst.

Zie voor een samenvatting van de gesprekken aan de vijf dialoogtafels de bijlage bij dit verslag.

3.1 Introductie

De *voorzitter* constateert dat de nieuwe manier van werken in de plenaire raad steeds meer vormt krijgt. Afgesproken is dat de Raad ook nauwer betrokken wordt bij advies- en verkenningstrajecten in het begin van het proces maar ook tussentijds. Vandaag vindt een tweede tussentijdse bespreking van een adviestraject plaats en wel het adviestraject *Transitie naar een groenblauwe arbeidsmarkt*.

Groen staat daarbij voor de land- en tuinbouw, maar ook voor natuur- en bodembeheer. Blauw gaat over iedereen die werkt om te zorgen voor voldoende water, schoon water en bescherming tegen water.

Groen en blauw krijgen steeds meer met elkaar te maken. Bodem en water zijn immers ook sturend. Neem alleen al de fysieke ruimte: natuur en water hebben meer ruimte nodig, maar bijvoorbeeld onze extensieve landbouw ook. Functies en functionaliteiten in Nederland strijden met elkaar om de schaarse ruimte. Overigens wijst spreekster erop dat het hier niet alleen maar om keuzes gaat waarbij of voor het een of voor het ander wordt gekozen. We moeten niet alleen in beperkingen denken, omdat er ook veel slimme creatieve oplossingen mogelijk zijn. Belangen staan niet altijd tegenover elkaar. Dichter op de praktijk kan worden geconstateerd dat Nederland gelukkig niet alleen maar op slot zit; er ontstaat allerlei beweging en er wordt door het bedrijfsleven gewerkt aan oplossingen.

In het in voorbereiding zijnde advies is ervoor gekozen om bij die beweging te beginnen. Wat hebben ondernemers en werkenden, die dagelijks bezig zijn met onze bodem en water, nodig op weg naar die toekomstbestendige arbeidsmarkt? Hoe kunnen we het met elkaar zo organiseren dat werkgevers, werknemers, kennisinstellingen en anderen elkaar dicht op de praktijk kunnen vinden, elkaar begrijpen en met elkaar tot vernieuwing komen? En hoe zorgen we voor voldoende perspectief, ook voor de landbouw ongelooflijk relevant, en voor transitiepaden die ook echt begaanbaar zijn? Dit zijn ingewikkelde vragen. Daarom zijn de gedachten van de deelnemers aan en wijze raad van uit de vijf dialoogtafels zeer welkom voor de verdere adviesvoorbereiding.

Na een inleiding door de commissievoorzitter, zullen drie raadsleden een pitch geven. Hierna vindt gedurende 30 minuten het gesprek aan de vijf dialoogtafels plaats over één van de vijf thema's: Arbeidsmarkt, Beleid, Innovatie, Leren en werken en Samenwerken. Bij de gesprekken aan de dialoogtafels worden naast de raadsleden ook

een aantal praktijkexperts betrokken. Vanwege de tijd is afgesproken om geen plenaire terugkoppeling te doen.

3.2 Toelichting door de commissievoorzitter

De heer *De Groot* geeft met behulp van PowerPoint een korte toelichting met als titel: *Transitie naar een groenblauwe arbeidsmarkt. Tussentijdse bespreking schets adviesrichtingen.*

De commissie is rond de zomer 2023 begonnen met dit adviestraject en heeft via een aantal intensieve sessies waardevolle informatie opgehaald. Dit tussentijdse moment is een goed moment om met de Raadsleden in gesprek te gaan om hun inzichten te kunnen benutten voor de verdere adviesvoorbereiding. Het streven van de commissie is erop gericht om de komende zomer het advies af te kunnen ronden.

De adviesaanvraag

Hoe kijkt de SER aan tegen de effecten van samenlopende transitieën en opgave op de toekomstige arbeidsmarkt in het groenblauwe domein? Zoals al door de voorzitter is aangehaald, bestaat het groenblauwe domein, dat soms ingewikkeld is om af te bakenen, in ieder geval uit ondernemers en werkenden in agri (land- en tuinbouw, voedsel), water (veiligheid, beschikbaarheid, kwaliteit) en natuur (klimaat, biodiversiteit).

De SER is gevraagd de focus te leggen op de vraag waar knelpunten bestaan of ontstaan op het terrein van arbeidsmarkt en scholing? Waar liggen de kansen om voorop te lopen in een groene economie?

Wat is (vertrekkend vanuit de wereld van mensen en bedrijven) nodig op het terrein van arbeidsmarkt en scholing om enerzijds mensen en bedrijven perspectief te bieden en anderzijds om nu en in de toekomst te zorgen voor een aantrekkelijke arbeidsmarkt, waarin voldoende mensen met de juiste speels werken om de transitieën uit te voeren?

Wat betekent dit voor het instrumentarium van LNV en I&W op het terrein van zowel arbeidsmarkt en scholing (onder andere Groen pakt, DuurzaamDoor) als de uitvoering van transitiebeleid? Bij dit laatste kan onder andere worden gedacht als programma's Landelijk Gebied, Groen in de Stad, Water en Bodem Sturend, Bodem en Ondergrond, Landbouwakkoord, Voedselagenda en Agenda Natuur inclusief.

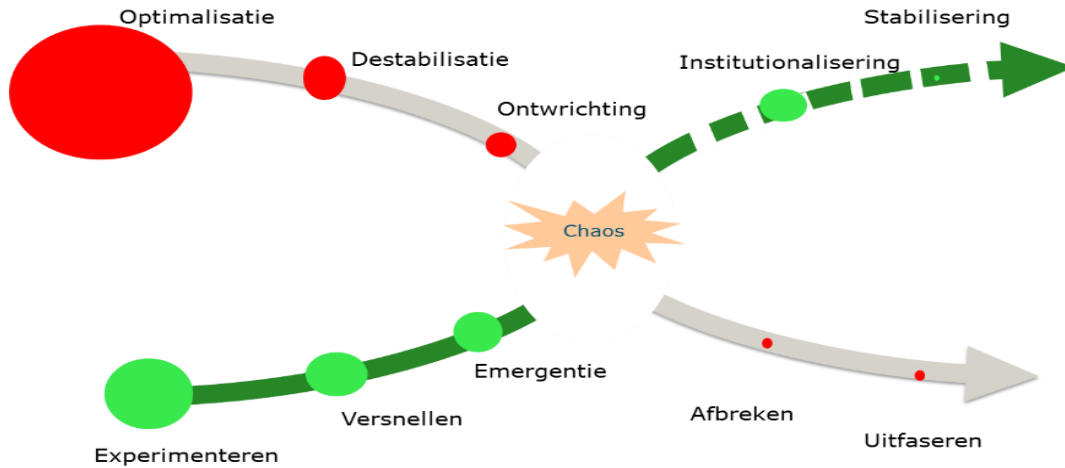
Wat kunnen sociale partners doen en hoe kunnen Rijk en sociale partners elkaar versterken?

De heer *De Groot* constateert dat het adviesonderwerp naadloos aansluit op de ambities van de SER om mede richting te geven aan de inclusiviteits-, duurzaamheids- en verdienvermogen vraag, vertrekkend vanuit brede welvaart en de gewenste samenleving in 2050. Arbeid en scholing zijn uiteindelijk de smeeroilie om de transitieën in het groenblauwe domein goed te laten verlopen.

Transities en arbeidsmarkt: kans en tegelijk harde noodzaak

Onderstaande figuur uit de transitiekunde zal de deelnemers mogelijk bekend zijn.

Via experimenteren, versnellen en emergentie pakt het bedrijfsleven nieuwe kansen en geeft zij invulling aan de maatschappelijke opgaven, waarbij uiteindelijk institutionalisering en stabilisering optreedt. Tegelijkertijd werken bestaande, krachtige structuren aan optimalisatie, maar treedt hier destabilisatie en ontwrichting op, uiteindelijk leidend tot afbreken en uitfaseren. Op het snijvlak van deze twee, voortdurende bewegingen is er dan chaos. Nogmaals, arbeidsmarkt en scholing vormen de smeeroilie om de transitieën goed te laten verlopen.

Globale omvang groene en blauwe sectoren

Door verwevenheid van sectoren is een precieze afbakening lastig te maken. Om een indruk te geven: In de groene sector zijn er 375.100 werkenden in de topsector Agri & Food. 73.400 werkenden in de topsector Tuinbouw & uitgangsmaterialen. In de blauwe sectoren zijn er 30.800 werkenden in de topsector Water & maritiem. Een relatief groot deel is (semi-)publiek, waterschappen, drinkwater, afvalwaterzuivering e.d.

Verdeling werkgelegenheid Agrarische en Groene sector

Meer precieze gegevens over de werkzame personen in de agrarische sector zijn weergegeven in een figuur (werkenden op de loonlijst 2021, bron ABF Research 2022, Colland Arbeidsmarkt 2022): glastuinbouw 34.400, loonwerk: 24.600, hoveniers: 23.500, open teelten tuinbouw: 10.900, dierhouderij: 10.300 en open teelten boomkwekerij: 10.100. Kleinere aantallen zijn te vinden in de open teelt landbouw, open teelt bloembollen, vossen natuurbeheer en overig.

De meeste werknemers zijn te vinden in de glastuinbouw, loonwerk en hovenierssector. De meeste 'gezinskrachten' (zelfstandig en meewerkend) in de melkveehouderij, vleeskalverhouderij en landbouw ($\geq 50\%$).

De helft van de werkenden heeft een agrarisch beroep. De rest is onder andere technisch, bedrijfseconomisch en transport & logistiek.

Adviesrichtingen – gesprek aan de vijf dialoogtafels

De voorliggende notitie R/3068 bevat de hoofdredenerlijn van de commissie. Langs vijf thema's zal deze worden besproken aan evenzovele dialoogtafels. Welke input willen de deelnemers de commissie meegeven in de verdere adviesvoorbereiding?

Zoals gezegd, zijn er vijf thema's: Arbeidsmarkt, Beleid, Innovatie, Leren en ontwikkelen en Samenwerken. De vragen aan de deelnemers:

- Herkent u de uitdagingen en lijn van het betoog? Heeft u inhoudelijke toevoegingen?
- Wat vindt de belangrijkste oproep die in het advies moet komen?
- Welke oplossingsrichtingen zou u voor het advies nader willen verkennen?
- Wat kunnen sociale partners zelf doen, hoe kunnen Rijk en sociale partners elkaar versterken?

Gelet op de beperkte gesprekstijd nodigt de heer De Groot de deelnemers uit vooral in te gaan op de eerste en laatste vraag.

3.3 Inleiding/pitch Raadsleden

3.3.1 Inleiding/pitch van de heer Van den Heuvel (LTO-Nederland)

De heer *Van den Heuvel* merkt op dat veel discussies over transitie een technisch karakter hebben. LTO-Nederland is blij met dit adviestraject, waarbij het gaat om een discussie over de inzet van mensen ofwel de transitie achter de transitie. Hier ligt een gezamenlijke opgave voor werkgevers en werknemers.

Zijn oproep aan de commissie en aan de dialogotafels is om ook stil te staan bij de receptiviteit bij een transitie, die ook past bij een sociaal-culturele invalshoek: om mee te gaan met de transitie moeten mensen zicht hebben op perspectief. Bij veel mensen in in ieder geval de land- en tuinbouw is de vraag niet of verandering noodzakelijk is, maar of er daarna nog werk en waardering is. Eerst nadat deze receptiviteitsvraag geadresseerd is, en de mensen en cultuur als startpunt zijn genomen, kan de vraag aan de orde komen wat de transitie van de arbeidsmarkt in kennis, kwaliteit en capaciteit vergt.

Dan raak je ook aan vragen als hoe je een transitie op een realistische wijze vormgeeft. Een transitie is onvermijdelijk. De land- en tuinbouw hebben in de afgelopen 100 jaar al meerdere transitie meegemaakt. Alleen de snelheid en intensiteit van de transitie neemt toe. Hoe moet daarmee worden omgegaan in onderwijs en vorming en scholing en ontwikkeling om mee te kunnen bewegen in de transitie?

3.3.2 Inleiding/pitch van de heer Van Weegberg (FNV)

De heer *Van Weegberg* stelt vast dat LTO-Nederland en de FNV in ieder geval gemeen hebben dat we niet vies zijn van een demonstratie op zijn tijd.

Het zal de raadsleden niet zijn ontgaan dat duizenden boeren in de afgelopen weken in Europa gedemonstreerd hebben, die spreker ziet als een schreeuw voor een zekere toekomst om ook straks de boterham te kunnen verdienen.

Voor de FNV is de grootste uitdaging in de land- en tuinbouwsector een eerlijke verdeling van de welvaart in de keten van boer tot supermarkt: boeren die veel te weinig overhouden van hun productie en met een habbekrats worden afgescheept terwijl winkelketens miljardenwinsten boeken.

De transitie in het groene en blauwe domein ziet de FNV als een factor die een deel van de oplossing kan zijn en bij kan dragen aan versnelling. Terecht stelt de heer Van den Heuvel dat het een discussie moet zijn over de mensen die met de nieuwe technieken moeten gaan werken in de komende jaren. Daarom is de FNV ook blij met de adviesaanvraag vanuit LNV en I&W, omdat de SER daarmee de ruimte heeft om in te zoomen op de werkgelegenheidseffecten van deze transitie. Een leuke bijkomstigheid is dat de kleuren groen en blauw ook in het FNV-logo terugkomen.

Zelf is spreker niet zo huiverig voor het verdwijnen van werk. Er zal namelijk ook veel (nieuw) werk ontstaan. De crux ligt in de vraag of we er op tijd bij zijn om mensen om te scholen en mee te nemen in de komende veranderingen. Nemen bedrijven daarin hun verantwoordelijkheid? Wat doen sociale partners en de overheid daarbij? Voor de FNV is het belangrijk dat een verduurzaming in het groenblauwe domein ook in het teken staat van een verbetering van de kwaliteit van werk.

Drie suggesties in dat verband:

- Er moet een verbetering van de arbeidsomstandigheden komen. Veilig en gezond werken in de groene en blauwe sector is cruciaal. Zo moet het voorzorgbeginsel ook worden toegepast bij het werken met bestrijdingsmiddelen en moeten die middelen niet meer worden gebruikt wanneer deze schadelijke effecten hebben of worden verwacht.
- Aanbestedingen vanuit de overheid moeten ook gaan bijdragen aan een goede kwaliteit van werk. Bij het ophogen van de dijken in het kader van de klimaatadaptatie moeten niet gaan voor de goedkoopste, maar beste uitvoerder.

De ketens van onderaanneming moeten zoveel mogelijk worden beperkt, zodat de mensen die uiteindelijk het echte werk gaan doen hieraan een fatsoenlijke boterham verdienen en in goede arbeidsomstandigheden kunnen werken.

- Zoals de heer De Groot al heeft aangegeven, zijn ook de ontwikkelmogelijkheden belangrijk. In zowel de groene als blauwe sector zijn er sterke O&O-fondsen. We moeten dat geld niet met elkaar oppotten, maar gebruiken voor de scholing en ontwikkeling van werknemers. De plannen voor de regionale werkcentra die SZW en sociale partners met elkaar maken, moeten daarvoor volop worden gebruikt.

De transitie naar verduurzaming kan een motor zijn achter een kwaliteitsimpuls van werk, wanneer sociale partners en overheid de juiste dingen doen met elkaar. Dat is ook noodzakelijk omdat het draagvlak anders ook snel afkalft.

Spreker hoopt dat het adviestraject aan die opgave bijdraagt en in die zin ziet hij uit naar het gesprek daarover aan de dialoogtafel.

Een aantal vergaderingen geleden is de 'stoel van de toekomst' geïnstalleerd in de Raadszaal. Dit herinnert ons aan de opdracht om ook in de komende gesprekken het belang van jonge en toekomstige generaties centraal te plaatsen, zodat zij in de komende decennia een zekere toekomst hebben met goed werk en een gezonde leefomgeving.

3.3.3 Inleiding/pitch van de heer Louwaars (VNO-NCW)

De heer *Louwaars* vindt een tussentijdse bespreking in de Raad zeer waardevol. Hij is blij dat het advies wordt toegespitst op het groenblauwe domein en niet op groene banen in algemene zin. Anderzijds is het groenblauwe domein ook wel heel erg breed en bestaat dit domein uit sterk verschillende deelsectoren. Zoals de voorzitter al aangaf, gaat het in het domein water om veiligheid, beschikbaarheid en kwaliteit. In het groene domein gaat het van groen in de stad en agrarische productie tot natuurbeheer. Over de afbakening was er daarom in het begin van het traject enige discussie in de commissie, waarvan hij overigens inmiddels deel uitmaakt.

Zijn bijdrage is er niet zozeer op gericht om namens de werkgeversgeleding een opvatting in te brengen, maar om de raadsleden te stimuleren breder mee te denken.

Inderdaad is de arbeidsmarkt een belangrijke sleutel bij een transitie. Het is tegelijkertijd in brede zin een enorme zorg. De heer Van den Heuvel gaf terecht aan dat de land- en tuinbouw in de tijd al sterk zijn veranderd. Zo vindt er al meer dan 100 jaar uitstroom van arbeid plaats. Wel is de snelheid van de actuele transitie anders en stelt de maatschappij terecht nadere eisen aan deze sectoren. Werkenden maar vooral nieuwe werkenden moeten er rekening mee houden dat het werk in de komende decennia wezenlijk gaat veranderen. Ook voor het groenblauwe domein is leven lang ontwikkelen daarom belangrijk.

Op drie thema's wil spreker nader ingaan: interdisciplinair, toekomstperspectief en opleidingsniveaus. Deze drie thema's gelden deels in algemene zin voor elke transitie, deels gelden ze meer specifiek voor het groenblauwe domein:

- In de hoofdlijnennotitie wordt onder meer betoogd dat de techneuten in het blauwe domein gevoelig moeten zijn voor maatschappelijke vragen. Of zij moeten hierover zelf kennis hebben of zij moeten kunnen samenwerken met andere disciplines.

Aan de productiekant vindt een enorme technologisering plaats. Denk aan GPS op de tractor, de innovaties in de kastuinbouw op het gebied van onder meer de moleculaire biologie. De traditionele ondernemers en medewerkers in de groene sectoren moeten dus kunnen communiceren met techneuten. Dat vraagt dat groene opleidingen een bredere opzet krijgen, zodat groene medewerkers enige kennis hebben van techniek, naast overigens economie. Anderzijds zullen

technologie-opleidingen zich ook meer moeten richten op groene en blauwe sectoren.

- De heer Van den Heuvel heeft al gereflecteerd op het belang en noodzaak van toekomstperspectief. De beelden daarover hebben al een grote impact op de arbeidsmarkt. Transitie brengen chaos met zich, met kansen en angsten. Een slechter imago van een sector heeft enorme effecten op zowel de bedrijfsopvolging als de schoolkeuze van jongeren. Wanneer dat imago negatief blijft, zullen er over 10-20 jaar grote, extra problemen zijn.
- Er moet ook rekening worden gehouden met de verschillende niveaus in werk: theoretisch werk, praktisch werk en ongeschoold werk. In verschillende deelsectoren van het groenblauwe domein behoort Nederland met theoretisch werk tot de top van de wereld. Op dit moment is daarvoor al de inzet van meer kennismigranten noodzakelijk. Grote delen van de groene sector betreft seizoensgebonden werk, waar ongeschoold werk ook nodig zal blijven, ook al leidt robotisering en technologisering op dit moment al tot minder inzet van ongeschoold werk. Overigens kost extensivering van de landbouw ook meer arbeid dan verdere intensivering.

3.4 Gesprekken aan de vijf dialoogtafels, welkom aan de praktijkexperts

De *voorzitter* dankt de heren De Groot, Van den Heuvel, Van Weegberg en Louwaars voor hun inleidingen.

In het komend half uur vinden gesprekken plaats aan vijf dialoogtafels. Aan iedere tafel zal een praktijkexpert deelnemen, die de raadsleden indrukken vanuit de praktijk kan meegeven en die spreekster uiteraard van harte welkom heet:

- Aan de tafel Leren en ontwikkelen neemt mevrouw (Annemarie) Moons deel, voorzitter college van bestuur Yuverta.
- Aan de tafel Innovatie neemt de heer (Bart) Van de Beek deel, onder andere trekker van het Versnellingsprogramma Digitalisering en Technologie binnen het Groenpact.
- Aan de tafel Beleid neemt de heer (Bart) Van Leerdam deel, netwerkregisseur Sectortafel Agri & Food, regio Zwolle.
- Aan de tafel Samenwerken doet de heer (Willem) Schoustra mee, directeur van Seednl.
- Aan de tafel Arbeidsmarkt neemt de heer (Olaf) Janssen deel, namens Koninklijke VHG en bestuurder van Colland arbeidsmarkt.

3.5 Afronding bespreking

De *voorzitter* rondt de bespreking af. Vanwege de tijd is eerder afgesproken geen plenaire terugkoppeling te houden.

Spreekster dankt de praktijkexperts voor hun bereidheid aan deze bijeenkomst deel te nemen en nodigt hen uit om desgewenst ook deel te nemen aan de verdere bespreking van de agenda.

Ook dankt zij mevrouw Bernardt, mevrouw Molenkamp en de heer Kemper voor hun voorbereidende werk.

Door rapporteurs van het secretariaat is aan de tafels meegeschreven.

Zoals de heer De Groot al eerder aangaf, zal een korte samenvatting van het besprokene aan de vijf tafels aan de deelnemers ter beschikking worden gesteld.

Hiervoor zij verwezen naar de bijlage bij dit verslag.

Verder heeft de heer De Groot de raadsleden eerder opgeroepen om eventuele nadere opmerkingen en suggesties via het secretariaat aan de commissie mee te geven. De voorzitter valt hem hierin graag bij.

4. Commissie Digitalisering; Adviesaanvraag BZK AI, de toekomst van werk en sociaaleconomische implicaties (aan de hand van de SER participatiewijzer) (procesvoorstel adviesaanvraag R/3069)

4.1 Introductie

De *voorzitter* wijst erop dat de Raad niet alleen halverwege een advies- of verkenningstraject wordt betrokken, maar ook aan het begin van een traject. Aan de orde is nu een adviesaanvraag over AI in relatie tot de toekomst van werk en sociaaleconomische implicaties. Het ministerie van BZK is bij deze adviesaanvraag hoofdaanvrager en coördinerend ministerie. Uiteraard is het een adviesaanvraag van het hele kabinet.

4.2 Toelichting door de commissievoorzitter

Mevrouw *Gerbrandy* constateert dat er de nodige raakvlakken zijn tussen de zojuist besproken transitie in het groenblauwe domein en de voorliggende adviesaanvraag. Beiden beschrijven een grote transitie van de Nederlandse samenleving.

De adviesaanvraag in het kort

Zoals gezegd, is deze ontvangen namens alle ministeries en is BZK als coördinerend ministerie de hoofdaanvrager.

Het is een belangrijke adviesaanvraag. AI is immers een nieuwe systeemtechnologie, die de wereld steeds meer zal veranderen. De adviesaanvraag gaat niet alleen over generatieve AI maar over meer AI-toepassingen, zoals in ieder geval ook algoritmisch management.

Doelstelling is om zo goed mogelijk te anticiperen op vraagstukken die AI als nieuwe systeemtechnologie oproept, zowel in de nabije toekomst als op de langere termijn, zowel via een effectief overheidsbeleid als via acties vanuit de sociale partners. Omdat de toekomst deels ongewis is, zijn voorspellingen lastig. Daarom zal de commissie aansluiten op de bestaande ontwikkelingen en van daaruit de (toekomstige) effecten van de voor de SER relevante thema's beschouwen. Uiteraard wordt hierbij uitgegaan van het brede welvaartsperspectief.

Aanleiding van de adviesaanvraag is gelegen in de Rijksbrede visie over generatieve AI uit januari 2024, waarin ook op hoofdlijnen aandacht wordt gegeven aan de impact op werk, productiviteit en werkgelegenheid. Een beter begrip van de impact van AI op werk en welk beleid nodig is om het in goede banen te leiden, is wenselijk.

Het adviestraject zal naar verwachting ongeveer 12 maanden in beslag nemen. Het streven is erop gericht om voor de zomer eerst een verkennend deel uit te brengen en daarna verder te gaan met een adviserend deel.

Drie (hoofd)adviesvragen

De eerste hoofdvraag betreft de productiviteit: Wat kunnen betrokken partijen, werkgevers, werknemers, sociale partners en overheid, doen om productiviteitsgroei door toepassing van AI te bevorderen? Welke kansen zijn er, in welke sectoren? Welke barrière staan er in de weg?

Een tweede hoofdvraag betreft de kwaliteit van de arbeid: Hoe kan worden geborgd dat de inzet van AI geen afbreuk doet aan de kwaliteit van werk en deze mogelijk zelfs vergroot?

Een derde hoofdvraag betreft inkomen en werkgelegenheid: Wat kunnen of moeten betrokken partijen doen om de mogelijk disruptieve effecten van de inzet van AI op de arbeidsmarkt en daarmee samenhangende inkomensongelijkheid te voorkomen dan wel te accommoderen?

Beoogde impact adviestraject SER

De impact van AI wordt steeds zichtbaarder in onze samenleving. In lijn met de inleiding van de heer Van den Heuvel is het startpunt niet dat AI ons overkomt. Een goede inbedding van deze belangrijke technologie in onze maatschappij vraagt om een constructieve dialoog. Technologische inbedding slaagt, wanneer maatschappelijke interne technologische aspecten elkaar versterken. Aan die wisselwerking kan juist de SER een goede bijdrage leveren. Met dit adviestraject draagt de SER bij aan het bespreken en bepalen van sociaal-economisch beleid dat zorgt dat AI bijdraagt aan brede welvaart. De oproep van de heer Van den Heuvel om vooral de receptiviteit niet uit het oog te verliezen, neemt spreekster graag mee.

Het beoogde advies zal handelingsperspectieven bieden voor onze toekomst.

Vier bouwstenen

De uitgangspunten uit eerder SER-werk en het brede welvaarts kader die behulpzaam en toepasbaar zijn voor dit advies, vormen de eerste bouwsteen.

De vraag welke ontwikkelingen er zijn of komen in het beleid, op de werkvloer en op de arbeidsmarkt en de impact daarvan, zomede de knelpunten en kansen, vormen de tweede bouwsteen.

Praktijkinzichten en voorbeelden die de kansen en risico's met betrekking tot de verschillende thema's illustreren, zijn de derde bouwsteen.

De vierde bouwsteen zijn uiteraard de handelingsperspectieven: Wat is (nu) nodig om te zorgen dat de kansen van de AI worden benut en de risico's worden gemitigeerd en wie kan daarbij welke rol spelen?

Te betrekken stakeholders

In de nieuwe werkwijze is het ook belangrijk om te kijken naar welke stakeholders bij een advies- of verkenningstraject moeten worden betrokken. In de agenda wordt in dat verband verwezen naar de SER-Participatiewijzer (zie hiervoor: <https://www.ser.nl/-/media/ser/downloads/overige-publicaties/2024/brochure-handreiking-SER-participatiewijzer-2024.pdf>). Een schriftelijk exemplaar van die Participatiewijzer is op iedere tafel neergelegd. De commissie heeft aan de hand daarvan systematisch in kaart gebracht met welke partijen, die niet zijn gerepresenteerd in de SER, toch contact nodig en gewenst is.

Het gaat daarbij om:

- Werkgeversorganisaties en vakbonden met specifieke aandacht voor sectoren en organisaties waar AI een belangrijke rol speelt.
- Overheidsorganisaties, in het bijzonder toezichthouders zoals RDI, ACVM, AP en NLA.
- Jongeren.
- Kennisinstellingen en samenwerkingsverbanden.
- Maatschappelijk middenveld

Eén van de vragen voor de tafelgesprekken is of nog andere stakeholders betrokken moeten worden bij het adviestraject.

Rondetafelvragen:

- Welke rol speelt AI op dit moment in uw werkveld?
- Zoals gezegd, heeft de SER de Participatiewijze ontwikkeld. Deze biedt ondersteuning bij het werk van de SER om participatie beter te verankeren. Kent u interessante praktijkvoorbeelden van bad en good practises die relevant kunnen zijn voor het adviestraject?
- En, zoals zojuist gezegd, welke andere stakeholders zijn belangrijk om te betrekken bij dit traject?
- Wat zijn volgens u de belangrijke kansen en uitdagingen voor AI op onze arbeidsmarkt en in onze economie die u in uw eigen werkveld ziet?

4.3 Gesprekken aan vijf dialoogtafels

De *voorzitter* dankt mevrouw Termeer voor haar inleiding.

In het komende half uur vinden gesprekken plaats aan vijf dialoogtafels. Om wat meer tijd voor het inhoudelijke gesprek te hebben, zal ook hier geen plenaire terugkoppeling plaatsvinden.

4.4 Afronding bespreking

De *voorzitter* rondt de bespreking af.

Ook rondom dit adviestraject vond in ieder geval aan de tafel waarin zij deelnam, een zeer geanimeerde discussie plaats met veel goede input voor de commissie. In relatie tot de Participatiewijzer is het signaal meegegeven dat de focus vooral op werkgevers en werknemers zou moeten liggen.

Door rapporteurs van het secretariaat is aan de tafels meegeschreven.

Een korte samenvatting van het besprokene aan de vijf tafels zal de deelnemers ter beschikking worden gesteld. Ook hiervoor zij verwezen naar de bijlage bij dit verslag.

Mevrouw *Termeer* licht nog toe dat de commissie de input uit de verslagen van de tafelgesprekken zal betrekken bij de adviesvoorbereiding.

Met een aantal raadsleden aan haar tafel zullen nog bilaterale gesprekken plaatsvinden. Wanneer raadsleden van andere tafels dat nuttig vinden, kunnen uiteraard met hen ook bilaterale gesprekken plaatsvinden.

Ook spreekster stelt het zeer op prijs wanneer raadsleden mee willen blijven denken bij dit adviestraject, waarbij zij hen oproept de communicatie zoveel mogelijk via de bestaande commissieleden te laten plaatsvinden.

Zoals gezegd, is het streven erop gericht om voor de zomer een verkennende fase af te ronden. Mogelijk kan ook daarover dan een tussentijdse bespreking met de Raad plaatsvinden.

5. Actualiteiten

De *voorzitter* geeft de raadsleden graag gelegenheid aandacht te vragen voor een actuele kwestie.

De heer *Van den Heuvel* geeft aan dat het de raadsleden niet zal zijn ontgaan dat er in Nederland en diverse andere Europese landen onrust bestaat in de agrarische sector over met name het toekomstperspectief. In Nederland zal die discussie ook door een aanstaand nieuw kabinet moeten worden geadresseerd.

In de kern gaat het daarbij om het werkbaar en behapbaar maken van de verduurzaming van deze sector, waarbij het sleutelwoord perspectief op verdienvermogen is. Ook de Europese discussie hierover zal moeten worden afgewacht.

Als voorzitter van VNO-NCW staat mevrouw *Thijssen* stil bij de recente, representatieve ondernemersenquête van haar organisatie, waarin vandaag in de Telegraaf aandacht is besteed (zie hiervoor ook: <https://www.vno-ncw.nl/nieuws/driekwart-ondernemers-ziet-ondernemingsklimaat-verder-verslechteren>). Uit deze enquête blijkt dat het slecht gesteld is met het ondernemingsklimaat. Ruim driekwart van de ondernemers is inmiddels van mening dat het totale ondernemingsklimaat de afgelopen vijf jaar verder is achteruitgegaan. Een kwart van de ondernemers geeft aan de komende 12 maanden niet (meer) te zullen investeren. Bijna 20% overweegt een vertrek uit ons land. Ook deze cijfers zijn aanzienlijk slechter dan een jaar geleden. Investeringsbrengen brengen financiële risico's met zich en in de afwegingen spelen de betrouwbaarheid en stabiliteit

van beleid dan ook een belangrijke rol. Inmiddels is 82% van de ondernemers daarover ontevreden.

Zoals de heer Van den Heuvel al eerder betoogde, is naast receptiviteit ook een realistische vormgeving belangrijk. Het gaat daarom ook om uitvoerbaarheid. Het aantal regels slaat door, zeker als het om regels gaat die uiteindelijk niet helpen het doel te bereiken. Vaak gaat het tegenwoordig om compliance, het 'zetten van vinkjes', die in de praktijk uiteindelijk geen verschil maken. Dit probleem doet zich niet alleen al langere tijd in de zorg voor, maar ook in andere sectoren. Grote bedrijven weten zich hiermee nog wel te redden, maar zeker kleinere ondernemers krijgen het niet meer voor elkaar. In die zin staan werkgevers op het punt om een 'streep in het zand te trekken' als het gaat om de voortdurende groei van regelgeving. Langzamerhand betreffen de nieuwe banen in ons land vooral banen die het gevolg zijn van de regelgeving, hetgeen weinig economisch toegevoegde waarde heeft.

Verder wordt er geen gebruik gemaakt van het agendapunt actualiteiten.

6. Rondvraag en sluiting

Ook van de rondvraag wordt geen gebruik gemaakt.

De vergadering wordt om ca. 12.15 uur beëindigd.

Na afloop van de vergadering is er gelegenheid voor informeel contact onder het genot van een lunch.

21-2-2024/pd

Bijlage 1

Gespreksverslag dialoogtafels

Agendapunt *Tussentijdse bespreking Advies Transitie naar een groenblauwe arbeidsmarkt* tijdens de Raadsvergadering van 15 februari 2024

Aan de tafels hebben de gasten uit de praktijk een korte introductie gegeven, over hoe zij aankijken tegen de geagendeerde thema's: arbeidsmarkt, leren & ontwikkelen, innoveren, beleid en samenwerking voor de arbeidsmarkt in land- en tuinbouw, natuur, bodem en water. Vervolgens is gesproken over de uitdagingen, de aandachtspunten en oplossingsrichtingen voor het advies. De lijnen van het advies zoals die waren voorgelegd aan de Raad werden herkend. Hieronder zijn op hoofdlijnen de genoemde aandachtspunten voor het advies weergegeven.

Afbakening: Er zijn heel grote verschillen tussen deelsectoren en ook tussen de groene en blauwe sectoren. belangrijk om dat goed te duiden en met cijfers te onderbouwen. Tegelijkertijd zit de grote urgentie juist in de samenhang van groene en blauwe sectoren. Water en groen spelen samen een belangrijke rol bij klimaatadaptatie, maar ook bij natuurherstel en verbetering van waterkwaliteit. Die taken zullen een groter deel van de arbeidsmarkt gaan behelzen, nieuwe beroepen met zich meebrengen en meer wisselwerking tussen 'groene' en 'blauwe' beroepen.

Perspectief: Het gebrek aan duidelijkheid, zekerheid en perspectief voor de mensen die ondernemen en werken in de desbetreffende sectoren leidt tot stilstand én achteruitgang. Beleidsmakers en -uitvoerders zijn te veel gericht op de technologische opgave en regelgeving en te weinig op de beleving en intrinsieke motivatie van ondernemers en werkenden in de desbetreffende sectoren, die ook willen bijdragen aan het goede/nuttige in verbinding met de natuur. Het bijdragen aan biodiversiteit of waterkwaliteit wordt op dit moment vaak niet 'beloond'. Het op EU-niveau beprijzen van externe effecten en doelvoorschriften i.p.v. middelvoorschriften kan bijdragen aan meer perspectief. Het is belangrijk om ook de internationale dimensie mee te nemen, waaronder de rol van Europese landbouwsubsidies.

Aantrekkelijkheid groen/blauwe arbeidsmarkt: De arbeidsmarkt en de beroepen veranderen sterk. Er zijn tekorten aan met name technische vakmensen, o.a. door weinig in- en uitstroom uit het (groene) mbo, en door beperkt behoud van mensen. Ook is er concurrentie met andere sectoren. De aantrekkelijkheid van de groene en blauwe sectoren voor jongeren is laag (work/life balance, seizoensgebonden werk, lichamelijk zwaar werk). Het maatschappelijke belang en beroepsperspectief kan meer benadrukt worden, vooral bij jongeren in de steden. Ook het hoogtechnologische gehalte van het werk kan de sector aantrekkelijker maken. Belangrijk is bovendien dat er aandacht is voor kwaliteit van werk, vaste contracten, goede en gelijke arbeidsvoorwaarden en beloning. Ga in het advies ook in op arbeidsmigratie en seizoenswerk. Naast een sectorspecifieke aanpak is ook aandacht voor generiek arbeidsmarktbeleid nodig; denk aan benutten en zo nodig versterken van de rol van O&O fondsen, versterking van de arbeidsmarktinfrastructuur, inclusief aandacht voor zzp'ers en ondernemers.

Diversiteit en inclusie: Er is positieve aandacht nodig voor verschillende groepen op de arbeidsmarkt en hun mogelijkheden. De sector is niet etnisch-cultureel divers. Een voorbeeld: bbl- trajecten kennen hoge taaleisen waardoor een deel van de kandidaten (schoolverlaters, praktisch opgeleiden, vluchtelingen en arbeidsmigranten) niet in aanmerking komen voor deelname. Bij de hoveniers is al meer aandacht voor diversiteit, bijvoorbeeld wordt veel samengewerkt met mensen uit sociale werkplaatsen.

Onderwijs en kennis: Het landbouwonderwijs moet mede de transitie vormgeven en zal zich meer moeten verbinden met andere onderwijssectoren, met name techniek en

ICT. Wendbaarheid van onderwijs en verbinding onderwijs met de praktijk is zeer belangrijk, zowel in het initiële onderwijs als voor leven lang ontwikkelen. Dat zit in systemen, maar ook in mensen (docenten en werkveld). Kennisverspreiding vraagt meer aandacht. Men mist de rol van de productschappen als community/ecosysteem van bedrijven en actoren in specifieke branches waarin veranderingsprocessen gedeeld kunnen worden en scholing werd bevorderd. Toegang tot (branche-)scholing voor zzp'ers is een aandachtspunt. Skillspaspoorten en skillsgericht werken wordt belangrijker. Het huidige financieringssysteem in het onderwijs werkt concurrentie in de hand en belemmert het investeren in en duurzaam aanbieden van voor de transitie heel relevante studies, die in omvang (nog) klein zijn. LLO wordt veel belangrijker. Zorg voor flexibel onderwijs met kleine leereenheden en de combinatie van werken en leren. Zorg ook voor goede financiering (vouchers bijvoorbeeld) en zorg dat leren lonend is voor de werknemer en werkgever. O&O-fondsen kunnen hier een rol spelen. Bied de mkb-ondernemer instrumenten en ondersteuning om een leercultuur te bevorderen.

Innovatie en financiering: Technologische en digitale innovatie zijn cruciaal op weg naar een duurzame toekomst voor natuur, landbouw en gezond en veilig voedsel. Het gaat dan om 'smart farming', big data, kunstmatige intelligentie, geodata, precisielandbouw, drones, robotisering, etc. De technologie is er, maar toepassing (valorisatie) en opschaling is lastiger. Lukt het om de techniek toepasbaar te maken én om het zo 'aan te kleden' dat ondernemers en werkenden het herkennen als iets dat hun werk kan ondersteunen? Bovendien blijft die toepassing soms beperkt tot voorlopers. Het is niet enkel een technische opgave; maar vooral een sociale opgave. Overheidsbeleid faciliteert de koplopers inzake innovatie (verduurzaming) niet of nauwelijks. Te veel regelgeving houdt ondernemers die willen innoveren tegen. Knelpunten zijn ook toegankelijkheid van financiering voor mkb en financiering voor nieuwe verdienmodellen die niet gericht zijn op optimalisatie/schaalvergroting.

Samenwerking: Samenwerking is belangrijk om kennisontwikkeling te versterken, de internationaal sterke concurrentiepositie vast te houden en leren en ontwikkelen beter te organiseren. Langetermijncommitment en continuïteit van beleid is daarbij belangrijk, evenals structurele financiering. Stimuleren van partnerschappen moet inhoud-gedreven zijn en met een duidelijk gezamenlijk doel. Zorg voor goede incentives richting samenwerking, in plaats van concurrentie. Vooral in de ketens is versterken van samenwerking nodig: het geld wordt niet altijd verdiend op de plek waar de innovatie moet plaatsvinden. Daardoor komt die innovatie er soms niet, terwijl de keten als geheel daar wel belang bij heeft.

Bijlage 2

Verslag dialoogtafels Raadsvergadering 15 februari 2024, agendapunt 4.3 *AI en de toekomst van werk*

1. Welke rol speelt AI op dit moment in uw werkveld ?

AI kent veel verschillende vormen en speelt binnen de verschillende sectoren al langer een grote rol. AI wordt tegenwoordig ook gebruikt als buzzword om alle nieuw gebruik van technologie aan te duiden, net zoals we met robots hebben gedaan in de industrie. Algoritmes worden bijvoorbeeld al langere tijd ingezet voor het identificeren van tumoren of afwijkende slaappatronen, economische onderzoek of fraudebestrijding, om gemakkelijk in grote hoeveelheden data te zoeken. Ook kan AI worden gebruikt om ingewikkelde informatie, zoals weersomstandigheden, op een gemakkelijke manier beschikbaar te maken, waardoor bijvoorbeeld boeren weten wanneer ze moeten zaaien of oogsten. Modernere toepassingen waar voornamelijk generatieve AI wordt ingezet zijn: het schrijven van beleidsnotities, hulp bij programmeren, AI sturing in exoskeletten of het automatisch samenvatten van gesprekken.

2. Wat zijn volgens u de belangrijke kansen en uitdagingen voor AI op de arbeidsmarkt en in de economie?

De kansen zijn groot voor AI, vooral wanneer gebruikt als *aanvullende intelligentie*, echter het is als de mobiele telefoon (of elektriciteit werd genoemd) de exacte consequenties zijn niet te voorzien. Zo kan het een verzekeringsbedrijf helpen met bedrijfsprocessen in kaart brengen en toekomstige bedrijfsrisico's overzien maar ook juist teveel focus leggen op de risico's en het ondernemerschap inperken. Welke uitwerking het precies gaat hebben is afhankelijk van hoe we ermee omgaan. Aan de tafels worden verschillende uitdagingen en kansen genoemd op het gebied van:

- **Transparantie** - Transparantie – Om de gevolgen van AI te overzien moet het systeem transparant zijn zodat we kunnen zien dat er geen discriminatie plaatsvindt, bijvoorbeeld in een algoritme om werkelozen op te sporen
- **Uitlegbaarheid** - het controleren wordt steeds lastiger en vereist geschoolde mensen en juiste (morele) frameworks.
- **Inkomensverdeling** - Hoe het uitpakt voor de inkomensverdeling en werkgelegenheid is nog te bezien, het kan goed uitpakken voor praktisch opgeleiden, die gemakkelijker toegang krijgen tot begrijpelijke informatie en complexere taken kunnen uitvoeren . Maar, het kan ook dat de econometristen productiever worden en vertalers volledig verdwijnen.
- **Kwaliteit van werk** – In bijvoorbeeld de zorg is er sprake van een efficiency slag waarbij de focus ligt op productiviteitsvergroting, maar daardoor kan de kwaliteit en persoonlijk contact achteruitgaan. Voor nieuwe toepassingen moeten we dus kijken hoe AI als arbeid verrijkende innovatie kan worden ingezet.
- **Energie & Klimaat**
- **Veiligheid:** met behulp van AI kunnen tegenwoordig gemakkelijk seks tapes worden gemaakt met valse beelden van beroemdheden of kan gemakkelijker oplichting plaatsvinden. Daarnaast zijn privacy en macht over de data belangrijke aandachtspunten.
- **Adoptie:** Ondernemers en grote bedrijven zien direct kansen, maar voor kleine ondernemers blijft het lastig door o.a. dat het personeel het eng vindt om met AI te werken. Het is ook van belang dat beslissingen over AI samen met werknemers worden genomen.

3. Welke (groepen) stakeholders zijn belangrijk om te betrekken bij dit traject?

- **Ouderen:** mensen die het lastig vinden om met de nieuwe technologie om te gaan en zich afvragen of dit ook nog wel voor hun werk nodig is.
- **Universiteiten:** Qua technologie zijn de universiteiten van Delft en Eindhoven de belangrijkste spelers. Universiteit Tilburg heeft ook onderzoek gedaan op het terrein van AI of technologie meer algemeen en het MKB. Ook de Nationale AI Coalitie en de Jeronimus Academy of Data Science zijn interessant.

- sociale bewegingen rondom het basisinkomen: voor de mogelijke invloed op inkomensverdeling
- Ethische hackers: om de kwetsbaarheden en risico's van AI te duiden

Let wel op dat te veel risico's bij het traject te betrekken de opgave erg breed wordt, dus misschien beter om te focussen op brede welvaarseffecten.